

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Докія Гуменна

**ХРЕЩАТИЙ ЯР
(КИЇВ 1941-43)**

РОМАН-ХРОНІКА

Харків
«ФОЛІО»
2026

ЧАСТИНА 1

I

Мар'яна раз-у-раз виходить на балкон — переконатися, чи справді війна розпочалася.

Місто-велетень причаїлося в нічних мороках. Може, спить? Може, так ось від якогось часу, як спадуть вечірні сутінки, як засяє перша зірка, — безтурботно вкладається усе спати? Може, порожньо у цих мовчазних кам'яних велетнях-тінях, нема для кого вбирати місто у вечірній одяг електричних діядем? Може, й самого міста нема, а привиділося воно колись раз якомусь фантастові-мрійникові?

Ні, за примарною тінню безлюдного міста, за кожним поворотом, у кожній шпарі чатує мільйоновий вартовий. Чи не світиться де світло, — он така тонесенька, ледве помітна смужечка? Чи не йде диверсант, шпигун, парашутист? Чи не летять мессершмідтівські мотори, чи не заплачуть-заянчать зловісно сирени?

Ні, не спить місто і не сплять його мешканці. Вони бродять по своїх кімнатах, по дворах, ніколи не роздягаючись, ладні кожної хвилини зірватися й бігти до непевних сховищ, — готові до грядущих іспитів.

Яке «завтра» стукає в брами Києва?

В магічно-зеленавих хвилях місячного променя полощуться вежі, багатоповерхи, скляні дахи і сади та площі Києва. Під цією місячною купіллю пейзаж затемненого міста стає ще мертвіший.

— Все це — якесь неправдиве, — каже Мар'яна, можливо, про химерні ажюри від фіранки на відсвіченому від місяця паркеті. — Вчора ще все було таке звичайне, а сьогодні... сьогодні я наче падаю в безодню й відчула глибину її.

— Ти думаєш, може, докотитися до Києва? — питає Ребе.

Затишна їдальня у місячному відсвіті видається святковою. Молочна білість скатерки на столі, лякований рояль, таємничий блиск кришталю на буфеті — все це ніби мирно й задушевно розмовляє пошепки між собою. Клава, Ребе й Мар'яна раз-у-раз виходять на балькон, переконатися, чи справді війна розпочалася сьогодні вдосвіта, або вірніше, о дванадцятій годині дня промовою Молотова, бо ранкове бомбардування ще й досі видається їм лише повітряними маневрами.

Справді, все це нереальне. Оцей примарний Київ, що відразу зробився подібний на старовинні гравюри, окутаний ніччю й кучерявими масивами садів; оцей раптовий зрив усієї звиклої рутини щоденности, оця розвернена безодня невідомости завтрашнього дня, оця боротьба в душі — жаль за навік обрізаними канатами минулого і радісний подих чогось нового. Яке не страшне, — а незвичайне, небувале. Радість зміни, щохвилинна новина, хай моторошна.

Цю радість бачила Мар'яна на вулицях, у розбурханих розповідях, як хто сприйняв хвилину переходу від мирного часу до воєнного. Війна вже розпочалася, а люди йшли на базар із кошиками, їхали на прогулянки, читали про таврів... а вже були збомбардовані усі великі міста й не були то ніякі

маневри. Справжня війна, якої всі чекали й яка прийшла несподівано. Прийшла вона відразу в Київ — модерна повітряна війна, а не якісь там далекі прикордонні окопи, що про них довідуєшся із газет. Тому кожен мав потребу ще й ще раз пережити, передивуватися, згадати останні дні, згадати знаменні події, слова, що ніякого значення досі не мали. Клава аж тепер згадує, що тиждень тому казала служниця. Її милий — вартовий штабу київської воєнної округи — тиждень тому розповідав про наказ попалити всі архіви, приготуватися до евакуації. Виходить, наші знали? Так, але Гітлер випередив на кілька годин. Все таки, при чому тут евакуація Києва?

Мар'яна згадує тепер, як дивовижу... Що то за меблі звантажували сьогодні перед цим будинком? Прекрасні, з червоного дерева, меблі. Хто це ще меблями зайнятий у такий час?

— То з Чернівець привіз собі один відповідальний робітник. Я думаю, він напевно знав, ще за тиждень... То тільки ми не знали, — відказує Ребе.

Що війна не докотиться до Києва, це так ясно. Втім, Ребе питає вже котрий раз: — Як можуть розгорнутися воєнні дії?

— Що передавало радіо? — питає Мар'яна.

Вона питає не про московські й київські радіопередачі, а про заборонені. Де тепер фронт?

— Я думаю, німцям уже показали, як японцям на озері Хасан, — надіється вголос Мар'яна, їй все ж трохи шкода звиклої своєї нудьги і затишку своїх татуйованих щиросердних трипільців та тавро-скитів.

— Ой, ні... — так само недоговорено відказує Ребе. — Радіо нічого ясного не каже.

— Але зате, — переймає Клава, — дехто чув німецькі передачі: німці говорять українською мовою до селян і обіцяють

повернути церкви, скасувати колгоспи та визволити від жидів-комісарів.

Мар'яна сповнена презирства: що німці знають із нашої дійсности? Лоскіт грубих інстинктів, заклик до повороту назад, а тут уже зовсім інші болячки роз'ятрилися. До тих, що пройшли «вогонь, воду й мідні труби» радянської дійсности та й її заперечують, — не має що сказати німець? До тих колгоспників, що вже не ходять до церкви? Що будували комуни, а потім і самі були прогнані із села? Що понаростали й не мають уявлення про давні часи? Не має їм сказати нічого німець, чи пак ті, які говорять українською мовою? Це також ясно. З німцями йдуть українські націоналісти, виплекані за німецькі кошти. Але в цій хаті сьогодні про це не говориться.

Мар'яна тільки додала до Клавіних слів кінець невисловленого, недодуманого.

— Якби довелося вибирати, — каже вона, — якби дійшло до того, що Київ упаде... звичайно, до цього не дійде ніколи, але гіпотезу таку можна в умі поставити, людина мимоволі ставить собі такі запитання, вирішує, де її місце. Отже, якби... я з націоналістами не залишилася б.

Не знати, чому вона це сказала. Це зарікання було щире в цю хвилину. Ясно, це вони говорять з-за кордону і їх коло ідей, їх звертання до колгоспника, як до селянина двадцять три роки тому, — до жалю вузьке, обмежене, тісне. А може й тому вирвалося це слово, що двадцять три роки тільки й чула презирливе про емігрантську реакційність. Хотілося затаєно знати, які ж насправді, — а от радіо стверджує...

— Я нічого не знаю... — розгублено відказує Ребе. — Знаю тільки, що де приходить Гітлер, там наше життя в небезпеці.

— Почуємо, що то скажуть на мітингу київської інтелігенції.

— Я не піду, я боюсь! — і вже Клава не доказала. Доказала вона, та не все. — Через радіо хтось чув, що Гітлер хвалився післязавтра пити чай у Києві.

Але то — тільки нісенітні плітки, які ще можна переказувати. Мітинг може бути розбомблений, — цього Клава не ризикує сказати.

Закутане страховище тут межі них, — хоч яка мрійна літня ніч, хоч як затишно сидіти без світла і перекидатися незначущими уривками чуток, у яких важко збагнути, що дійсність, що легенда, що вчорашнє старе, а що... І поки вони сидять отак, може вже сталося щось нове, почують це узавтра, а може ось у цю хвилину почнеться.

II

І те саме металеве холодне зелене світло обливає причаєні передмістя, села, ліси та поля, дороги, шляхи і стежки, що сходяться до свого серця — Києва.

Втім, не стежками вони йдуть, — тисячі київської людности. Просто полями, житами-пшеницями, городами, плянтаціями. Дороги не шукають, толочать усе під ногами. Деся там позаду лишилися окопи, а накази переходять з уст до уст. Негайно покинути роботу і йти додому. Не масами, а бригадами, розсіяно. Біле все поховати. Заступи нести до Корчоватої, а там здати...

І от перестали існувати стежки-дороги. Під ногами лускає, хрумтить, тріщить, гнеться. Жалібно пищать живі рослини під тисячами ніг. Вони — чоловіки, жінки, підлітки — бігли б, якби не наштовхувалися на тих, що попереду.

Наказ: тихо, без паніки.

Мрійна місячна ніч. Під Києвом така сама, як і в усій Україні. Мар'яна ніколи не була тут, а так тут прегарно.

Мріють білі хати якихось сел, срібно блищать місточки, темрява й світлотіні змішали близьке з далеким, під ногами хрумтить гудиння, розчавлений кавун. Це баштан? Ні, вони вже йдуть берегом, через капустяне поле. Заступи на плечах, попереду химерне бездоріжжя.

Достоменно, це чудесне почуття — йти вночі серед тисячної юрби, знати, що десь є якась небезпека, всі приписи повалені й усе нічого не варте. Цей ідилічний, подібний на розкошанський, підміський спокій — обманний. Перші викрили цю обману зенітки, вони ось тут десь поблизу вже затріскотіли. Збоку, із якогось ліска оглушив гуркіт з гармати, крики, всі попадали.

— Тихше, не панікуйте, наші стріляють. Держати праворуч...

Небо якось раптом загуркотіло літаками, з них висоталися червонозелені стрічки грасуючих куль.

— Німецькі юнкерси...

— Мессершмідти...

— Хустки... Біле!

— Без паніки... Тихо...

— Не панікуйте! Наша дальнобійна.

Хтозна, чого було більше в кожному серці цього натовпу. Страху чи цікавості? Ховатися нікуди, всі полягали на землю, але ж усі дивилися на небо, на повітряний бій. Хоч страшно, але дуже вже гарно. Оці стрічки, оці широкі й круглі шатра парашутів, що спускаються просто на очах у всіх, мов до себе додому.

III

Парашутист приземлився і кілька секунд перемагав легке запаморочення. Потім усвідомив: отже, десь серед поля. Мапи, документи, одежа — все в порядку. Чи є листи? Гроші? Втім,

грошей, може, й не треба. У червоноармійця, що відбився від своєї частини, може грошей і не бути.

Тепер... Іти до найближчого села чи хутора. Сказати, що заблудився, питати дорогу на Лівобережжя. Сам — з Розкішної, з Київщини. Як наскочить на військових, сказати, що... Ну, ополченець, чи як там у них тепер кажуть?

Парашутист, Роман Чагир, мав був інший плян, — спуститися таки в районі Розкішної, розшукати, хто живий та цілий. За двадцять років хтозна, що там зробилося, але якусь живу душу знайшов би. Яка тепер Васса? Чи заміж вийшла, може за Павла? Чи пам'ятає Романа? Чи умерла з голоду? Чи вислана? Все це знав би. Та от, — наказ. Наказ змінив плян, може й на краще. Хтозна, чи знайде кого, як то прийняли б? Чи в Сибіру, чи в колгоспі, чи в партії? Боже, Васса! Мусить її знайти.

Здається, це він між Глевахами, Білгородкою та Саваркою. Колись малим не раз їздив із батьком цією дорогою до Києва.

IV

Удень пробував Київ пульсувати нормальним, звичним темпом інерції, але це не вдавалося. Навіть ті кілька раз на день повітряні тривоги відбувалися не так, як навчені були кияни. Раніш усіх заганяли в підворіття й там з годину-дві треба було чекати кінця відклику тривоги. Тепер іде Мар'яна Лютеранською й чує гудіння літаків над головою, крики хлопчаків: «Німецькі, я впізнаю по шумові». Як уже перелетіли, — загули сирени... Не варт було б і втікати в підворіття. Та й що ж то допоможе?

Тому всі копають «щілини», зигзагуваті окопи. Скрізь — у садах, подвір'ях, у городах. Київ надіється відсидітися у ямках, а тим часом наслухують усі радіо. На вулицях

пороздзявляли пащеки гучномовці і як тільки обзивалися, відразу обростали зграями, жадібними почути про «напрямок». Коли починалися слова: «Від радянського інформбюро», — натовп відразу густішав. Після слів: «наші війська відійшли на нові позиції», — відразу танув. Ніхто не хотів слухати прикладів героїзму червоних бійців, хоч радіо ще з півгодини кричало на всю вулицю.

Щось воно не те! Замість «бити ворога на його власній території», чути «Львівський напрямок», а то вже раптом «Новоград-Волинський напрямок». Всі ждуть ствердження поголки, що вже наші німців відігнали й Львів відбили назад. Довго стоять біля гучномовців, щоб радянське інформбюро підтвердило радісну звістку, але дарма. «Ковельський напрямок», — це вже зовсім іншим пахне.

Брест-Литовським шосе і бульваром Шевченка женеться скажений потік автомашин, набитих людьми й клунками, баліями й фікусами. Дубна й Луцького вже нема, налетіла німецька авіація й за півгодини скосила міста. Сьогодні вони — а узавтра ми? На вулицях рояться процесії з радіоапаратами в напрямках до пунктів здачі. Не то піднесення, не то пригніченість, не то нервозність, але загалом — клекіт.

Одночасно, як компенсація за відібране радіо та глухість офіційних звідомлень, шалено розвивається народня творчість. Баби на базарах уже достоменно знали, що гетьман Скоропадський покликав до себе Гітлера й сказав йому таке: «Слухай-но, Адольфе! Ти ж, гляди, не розбомби мені моєї столиці, Києва, а то я не матиму куди з парадом в'їхати». І Адольф пообіцяв Києва не бомбити. Так, чи не так, але німецькі літаки справді тільки грайливо з'являлися по кілька разів на день, їх завзято й задерикувато обстрілювали зенітки з дахів та

садів, а вони ще й досі жодної бомби не скинули. Ті о шостій годині ранку 22-го червня бомби на завод «Більшовик» ще й досі в свідомості киян відчувалися, як звичайні маневри.

Дійшло до того, що «мессершмідти» літали над головами, а кияни стояли в чергах по хліб і сварилися між собою, або задирали голови — подивитися. Але ховатися ніхто вже не думав.

Розмножилася сила силенна анекдот. Цю, сутубо легальну, можна було вголос розповідати. Про Гітлера, що пішов до ворожки напередодні свого виступу. І, мовляв, питає ворожка: «Яка твоя професія»? — «Я — шофер». — «Ну, то буде тобі так: поїдеш у далеку дорогу, по дорозі не стане в тебе пального і не зможеш уже вернутися назад». В додачу до цієї цілком благонадійної анекдоти пошепки розповідалося про неспійманих парашутистів, про Гітлерові похвальби такого ось числа обідати в Києві, про заклики до селян, до радянських бійців, про панічну втечу із Західньої, де все перемішалося, все летіло й утікало в хаосі й паніці.

Найбільше ж розвинулася шпигуноманська мітологія. За цих кілька днів наплодилася шпигунів і диверсантів сила-силенна. Панна в сукні із шльохками, себто радіоапаратом; старенька квола бабуса з кольоровими олівцями в руці біля вікон не то воєнкомату, не то редакції газети «Комуніст», — а під перукою німецький рудий Фріц; хворий селянин із Дніпропетровського допитується дороги до Наркомздорів'я, а насправді — диверсант із плинами та завданнями... Панночка з букетом, музика із скрипкою... Всі вони з вибуховими речовинами, фотоапаратами, радіоапаратами, револьверами, таємними плянами, списками установ, повідомленнями. І всіх цих шпигунів та диверсантів виловлювали діти.

Найбільш підозрілі — фетрові капелюхи. Дуже часто бачиш — гурт дітлахів провадить кудись опасистого статечного громадянина у фетровому капелюсі.

Розрісся новий літературний жанр — плякат із епіграмою. Скрізь на стінах і стендах висіла дегенеративна подоба Гітлера із підписом: «Ох, і буде морда бита Гітлера-бандита!». А поруч — клозетна мушля, в якій написано: «Ґеббельс». Внизу — «Маленьке, поганеньке, а смердить».

Все це так, все це дуже весело, цікаво — але ніхто не знає, де фронт. «Новоград-Волинський напрямок» і щодня скаженіший темп утікаючих через Київ з фронту машин із бебехами.

V

Київ дихав своєю соковитою зеленню, своєю душею. Резервуари повітря — Дніпро, численні парки, сади, зелені обочини тротуарів, внутрішні просторі подвір'я і кручі в гаях з похованими «щілинами» — наповнюють місто благодатною розкішшю міри. Не задущлива спека, не навратливий вітер із пилом, не їдка вогкість, а курортна живодайна розкіш, де втому твою стирає те, чим ти дихаєш.

Цю гармонію, що робить кліматичною станцією не тільки околиці, пригороди, дачі навколо Києва, але й саму столицю, вінчають численні квітники, щедро накидані на всіх вулицях, де тільки можна. Ідеш Володимирською повз мури Академії під звішеним гіллям внутрішнього саду і упираєшся очима в квітник перед оперою, оточений вічнозеленими соснами. Звернеш на Фундукліївську — лежать килимові газони з канамми, ніби на вулиці, ніби на тротуарі. Наче не ходять вулицями тисячі киян, не їздять трамваї, авто, тролейбуси, — зелень

і барвистість квітників облямовують річки сірих полірованих асфальтів.

Ще, здається, ніколи Мар'яна не бачила Києва таким гарним.

Особливо любить вона його вдосвіта, коли збудить повітряна тривога. Підкоряючись загальному поривові, біжить і вона у якесь «сховище», у глибину наскрізного двору, в недобудований будинок. Не здається їй, що це — місто. Навіть десь близько зозуля кує.

Може тому так оновлено сприймається, що все не таке, як учора. Нудьга відлетіла, Мар'яна лягає й прокидається з почуттям незвичайности, сподівання новин. Тих новин є через край, вони б'ють у голову, як шипуче, п'янке вино. І шкода ще того нудьговитого, сонного існування в книжках. Вона, як не знає, то відчуває всім єством, що прийшов злам у житті. Від сонного плеса до буреломів, — і шкода. Але бурелом насувається і треба йти йому назустріч.

І Мар'яна виходить на вулицю осяяного своєю красою Києва. Довідатися про «направленіє». Зайти до Ребе. Що чути в Галини? Ні, спершу на мітинг до Франківського театру, на який чомусь боялася Клава йти. Чи це саме сьогодні збирався Гітлер пити в Києві чай?

Отже, біля самого Франківського театру їй кажуть, що мітинг буде в опері, а не тут, як оголошено в газетах. Мар'яна йде туди. В прозорості червневого повітря літають якісь чорні мушки. Мар'яна хоче їх вже швидше обминути. Та мушок дедалі стає більше. Скоро на асфальтовій сірості тротуарів Мар'яна побачила чорний наліт, наче чорну порошу. Чорний сніг? Літом — сніг?

Скрізь-скрізь вони літають, ці чорні пушинки, по всіх вулицях.

ЗМІСТ

Передмова. <i>Олена Коломієць</i>	3
---	---

ЧАСТИНА 1

I	27
II	31
III	32
IV	33
V	36
VI	38
VII	41
VIII	44
IX	46
X	50
XI	52
XII	64
XIII	67
XIV	72
XV	74
XVI	81

XVII.....	85
XVIII	89
XIX	92
XX.....	97
XXI	101
XXII.....	106
XXIII	109
XXIV	110
XXV.....	112
XXVI	118
XXVII.....	121
XXVIII	126
XXIX.....	128
XXX	133
XXXI	137
XXXII.....	143
XXXIII	147
XXXIV	152
XXXV.....	157
XXXVI	161

ЧАСТИНА 2

I.....	165
II.....	168
III	173
IV	176

V.....	178
VI.....	182
VII	187
VIII	191
IX	193
X	196
XI	199
XII.....	203
XIII	206
XIV	212
XV	217
XVI	220
XVII.....	228
XVIII	240
XIX.....	247
XX.....	251
XXI	255
XXII.....	260
XXIII	264
XXIV	271
XXV	273
XXVI	277
XXVII.....	282
XXVIII	284
XXIX	292
XXX.....	298

XXXI	302
XXXII	308
XXXIII	310
XXXIV	314
XXXV	320
XXXVI	325
XXXVII	329
XXXVIII	332
XXXIX	338
XL	347
XLI	352

ЧАСТИНА 3

I	359
II	363
III	371
IV	376
V	380
VI	382
VII	384
VIII	390
IX	394
X	395
XI	403
XII	406
XIII	414

XIV	418
XV	422
XVI	427
XVII	432
XVIII	436
XIX	441
XX	446
XXI	452
XXII	456
XXIII	464
XXIV	470
XXV	479
XXVI	481
XXVII	488
XXVIII	496
XXIX	501
XXX	504
XXXI	506
XXXII	508
 Коментарі. <i>Олена Коломієць</i>	 519